

КЛАПЧУК

Сергій Миколайович

доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник народної освіти
України, головний науковий
співробітник сектору наукознавства
Інституту історії аграрної науки,
освіти та техніки ННСГБ НААН
(м. Київ)

**ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У
ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ**

Використовуючи методи конкретно-історичного та проблемно-хронологічного аналізу розглядається розвиток української культури другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Особливу увагу приділено розвитку освіти робітників і селян, ліквідації неписьменності української нації. Охарактеризовано роботу державних органів другої половини ХІХ ст. під впливом творчості Т. Шевченка, М. Драгоманова, І. Франка, П. Скоропадського, В. Вернадського та ін. Показано роботу Центральної Ради, Гетьманату і Директорії. Виділено сюжет в якому йдеться про стрімкий розвиток науки і техніки, що створило своєрідну ситуацію в культурному процесі. Протягом одного покоління сформувалися не тільки нові галузі науки і техніки, а й нові соціальні верстви населення, значно збільшився інтелектуальний потенціал суспільства. Наголошено на утисках і заборонах Російської імперії, що тормозили розвиток української нації.

Ключові слова: українська культура, ліквідація неписьменності, Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, Т. Шевченко, І. Франко, В. Антонович, В. Вернадський та ін.

**HISTORICAL ASPECTS OF THE UKRAINIAN CULTURE
DEVELOPMENT IN THE SECOND HALF OF XIX – EARLY XX
CENTURIES**

The development of the Ukrainian culture in the second half of XIX – early XX century is considered on the basis of the specific historical, problematic and chronological methods analysis. Special attention is paid to the development of the

workers and peasants education, literacy of Ukrainian nation. Characterized the work of state bodies second half of XIX century influenced by the works of T. Shevchenko, M. Drahomanov, I. Franko, P. Skoropadskyi, V. Vernadsky and others. Highlight the plot which refers to the rapid development of science and technology that has created a peculiar situation in the cultural process. Within a generation were formed not only the new science and technology, but also new social groups, significantly increased the intellectual potential of society. It was shown the work of the Central Rada, the Hetmanate and the Directory. Emphasized the oppression and prohibitions Russian Empire on development of the Ukrainian nation.

Key words: *Ukrainian culture, literacy, the Central Rada, the Hetmanate, the Directory, T. Shevchenko, I. Franko, V. Antonovych, V. Vernadskyi and others.*

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ УКРАИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

Используя методы конкретно-исторического и проблемно-хронологического анализа, рассматривается развитие украинской культуры второй половины XIX – начала XX в. Особое внимание уделено развитию образования рабочих и крестьян, ликвидации неграмотности украинской нации. Охарактеризованы работу государственных органов второй половины XIX в. под влиянием творчества Т. Шевченко, М. Драгоманова, И. Франко, П. Скоропадского, В. Вернадского и др. Показана работа Центральной Рады, Гетьманата и Директории. Выделено сюжет, в котором говорится о стремительном развитии науки и техники, что создало своеобразную ситуацию в культурном процессе. В течение одного поколения сформировались не только новые отрасли науки и техники, но и новые социальные слои населения, значительно увеличился интеллектуальный потенциал общества. Отмечено притеснения и запреты Российской империи на развитие украинской нации.

Ключевые слова: *украинская культура, ликвидация неграмотности, Центральная Рада, Гетьманат, Директория, Т. Шевченко, И. Франко, В. Антонович, В. Вернадский и др.*

Розвиток української культури другої половини XIX ст. відбувався під впливом творчості Т.Г. Шевченка, який підніс культуру свого народу до загальноєвропейського рівня. Однак, щоб утриматися, не зазнати асиміляції потрібні були натхнення і клопітка робота наступних поколінь діячів культури, спрямована на консолідацію усіх інтелектуальних можливостей народу. На жаль в цей період розвій Української культури неодноразово штучно переривався, оскільки щодо східнослов'янських народів Російської імперії

здійснювалася інкорпорація в «Єдиний російський народ». У звітах перепису 1897 р. великороси, малороси, білоруси значилися під однією назвою «Русские»».

Розглядаючи цей період слід мати на увазі, що лібералізація суспільно-політичного життя Російської імперії в 60–70-х роках спонукала до створення національних шкіл в Україні. Такі школи на відміну від українців і білорусів були у народів Прибалтики, поляків, татар та ін. Оцінюючи таке становище на освітянській ниві, М. Драгоманов писав: «Зменшити своє горе народ міг би і тепер, якби був просто письменний... а коли б він був добре освічений наукою...тоді б двох днів не протримались би усі порядки, що тепер доводять народ до стану робочого скоту» [1, с. 7].

У 1861–1862 рр. уже формується мережа недільних шкіл, друкується навчальна література: серед цієї літератури «Буквар южноруський» Т.Г. Шевченка, арифметика Д. Мороза, граматики П. Куліша та ін. Для підготовки педагогічних кадрів у Києві було засновано «Временную педагогическую школу». У 1862 р. Петербурзький комітет грамотності клопотався, щоб дозволити впровадити освіту в Україні рідною мовою. Проте ці плани залишилися нездійсненими.

Загальновідомо, що зародки початкової освіти в Україні були придушені Валуєвським циркуляром 1863 р., який наклав важкі путі на Українську культуру взагалі: «більшість малоросів самі весьма ґрунтовно доводять, що ніякої малоросійської мови не було, немає і бути не може, і що нарiччя їх, що вживає простонароддя, є також російська мова, тільки зіпсована впливом на нього Польщі» [2, с. 211–212]. Циркуляр заборонив друкування підручників, популярної літератури, друкованих книг українською мовою.

Цей процес був посилений характером реформи освіти. У другій половині XIX ст. на українських землях залежно від державного підпорядкування викладання велося різними мовами: російською, польською, німецькою. Російська мова панувала на Лівобережній та Степовій Україні. У 1864 р. всі початкові школи дістали єдину назву – початкові народні училища. Вони були

проголошені безстановими і мали таку навчальну програму: закон божий, письмо, читання, 4 дії арифметики, церковний спів. Таких шкіл на кінець XIX ст. було лише 17 тис., внаслідок чого близько 70% дітей залишилися поза школою [3].

У 1864 р. було створено гімназії двох типів: класичні і реальні. Ці ланки були середньо-освітньої школи були проголошені безстановими і загальнодоступними, хоч за навчання необхідно було платити. Третини навчального часу у класичних гімназіях відводилися грецькій і латинській мовам, а природознавство, хімія майже не вивчалися. Випускники цих закладів без іспитів могли здобувати освіту в університетах. У реальних гімназіях давніх мов не було, ширше викладалися природознавство, хімія, фізика, математика і креслення. По закінченню учні могли вступати лише до вищих технічних навчальних закладів. Для жінок існували окремі жіночі гімназії, вищі жіночі курси, метою яких була підготовка дівчат-матерів сім'ї. Наприкінці XIX ст. в Україні існувало 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ [3, с. 211].

На той час вищу освіту в Україні можна було здобути у трьох університетах: Київському, Харківському, Новоросійському, заснованому на базі Рішельєвського ліцею в Одесі 1865 р. Загальна чисельність студентів була незначною і досягала близько 4 тис. чоловік. Проте бурхливий розвиток економіки у другій половині XIX ст. зумовив потребу у створенні вищих навчальних закладів, таких як Київський політехнічний інститут (1898), Південно-Російський інститут у Харкові (1865), Вище гірниче училище в Катеринославі та інші. На початку XX ст. в Україні діяло 27 вузів, де навчалось 35 тис. студентів [3, с. 212].

Складною була ситуація з освітою в Західноукраїнських землях. Навчання в усіх школах, крім початкових, у Галичині і Буковині велося лише польською й німецькою мовами. У 1890 р. загальна кількість неписьменних досягла у Галичині 66,4% а в Буковині – 75%. В українських початкових школах діти могли вчитися до четвертого класу, а наступну освіту здобували в іншомовних закладах. Незважаючи на певну лібералізацію освітньої справи в

Австро-Угорщині, домінування польської освіти збереглося і на початку ХХ ст. У Галичині, на той час, існувало 59 польських гімназій, 6 українських державних і 8 приватних, які утримувалися на кошти батьків. У Львівському університеті викладання проводилося польською або німецькою мовою, німецькомовне спрямування мав відкритий у 1875р. Чернівецький університет. У 1896 р. з 320 студентів там навчалося лише 20 українців [3, с. 212].

У 70–80-х рр. продовжує розвиватися ідея національного відродження, що ґрунтувалися на історичних реаліях розвитку українського народу напередодні та після реформи 60–70-х років у Росії. Стало очевидним, що українці не змогли відстояти свої права через відсутність сильного національного почуття, брак національної свідомості, віри в остаточний успіх. У нових умовах треба було знову і знову відстоювати інтереси народу, довести перед усім світом його витоки, надати належного статусу українській мові.

Упродовж ХІХ – початку ХХ ст. не вщухала запекла дискусія про походження українців та їх мови. Обговорення цих питань відбувалося тоді, коли відсутність належних умов для розвитку мови ототожнювалося з її нездатністю, на думку деяких вчених обслуговуватися «високі потреби суспільства». Ці культурницькі домагання народу здобули назву «південно-руського сепаратизму». Історик С. Щоголев з цього приводу писав «Під південно-російським сепаратизмом, або відщепенством, ми розуміємо намагання послабити або розірвати зв'язок, що з'єднує малоросійське плем'я з великоросійським» [4, с. 5].

«Малоросійською мовою не має жодного твору світового значення, які б не роздмухували славу батька Тараса, він однак, залишається лише поетом народним, близьким і зрозумілим тільки своїм і світового значення мати не може – таку думку стверджували в університетських кафедрах України. До такої думки схилилося багато вчених того періоду. Серед них: І. Срезневський, О. Соболевський, О. Шахматов та інші» [5, с. 15].

Переглядаючи періодичну пресу автор з приємністю прочитав статтю кандидата історичних наук Василя Сокура в газеті «Україна молода» від 2

березня 2017 р., у якій йдеться про те, що Т. Шевченко і сьогодні стоїть попереду всіх нас – звитязний повстанець проти гноблення: рядовий солдат ненависної царської армії, в якій змушений був служити без ротації 10 років: «апостол правди і науки» – він був пророком у своїй Вітчизні. Він, 200-літній, досі живий і стоїть пліч-о-пліч із нами живими. Заглядає кожному в душу. Говорить із кожним із нас: надихає, закликає, усовіщає, втішає, співчуває... гнівається, кляне – але завжди каже нам своїм нащадкам, батьківську «Святу Правду», якою б гіркою вона не була. Дослухайтесь до цієї пророчої Правди. Подивимося на себе його очима [6].

У той час захисником невід'ємного права Українського народу мати свою історію і мову виступали Т. Шевченко, М. Костомаров, А. Метлинський, П. Куліш, І. Франко та ін. І. Франко пояснював, що на вирішальному етапі розвитку українська літературна мова на більшій території свого функціонування і природного середовища – Наддніпрянщині – не мала таких звичайних сфер функціонування, стабілізації й утвердження, як школа, преса, наукове вивчення, культурно-побутове призначення, тобто життєво важливих чинників, необхідних для вихідного процесу у розвитку літературних мов. І. Франко доводив, що там, де мова втрачає споконвічну престижність, панує масова культура, яка призводить до духовного вихолощення. І навпаки, народи з укоріненою національною свідомістю не цураються рідної мови. Проте, українці опинилися серед тих народів, у яких процес остаточної консолідації в націю не завершився, тому навіть серед інтелігенції спостерігалось збайдужіння своїх національних надбань. І. Франко з великим болем докоряв освіченій верстві, що нехтувала історією і культурою свого народу: «не тільки школи і уряди полонізували нас; ми самі полонізуємо себе ще гірше вдома» [7, с. 318].

У цей час розв'язати складні проблеми поширення української мови мало становлення преси та видавничої справи. Проте Емський акт (1876 р.) накладав вето на ввезення українських творів з-за кордону. Внаслідок таких жорстких заходів на території Росії до початку ХХ ст. не з'явилося жодного журналу чи газети українською мовою. Поодиноким було видання українських книжок. У

1877 та 1879 рр. з'являється лише дві українські книги, а у 1880 р. не виходить жодної. Після короткого полегшення репресій у 1881–1883 рр. було надруковано 75 українських книг [8, с. 181], хоч обмеження почалося знову і у 1892 р. було заборонено друкувати книги українською мовою, а у 1895 р. уже не дозволялось друкування книг для дітей, «хоча б по суті змісту вони й здавались благонаміреними» [9, с. 108].

У таких умовах відбувався подальший розвиток української літератури, яка виявила дивовижну живучість і стійкість. Незважаючи на заборони, збільшилося коло українських письменників, збагатилася тематика творів, урізноманітнилися види і жанри літератури, зросла роль критики та ін. У цей час зростає інтерес до народної творчості, що знайшла концептуальне втілення в ідеї «етнографічного реалізму» П. Куліша. А суть її полягала у вимозі правдивого відображення етнокультурних рис народу та його психологічних особливостей. Ця система поглядів відбивала творчий характер розвитку української літератури, коли фольклор мав величезний вплив на письменницьку творчість. На цьому ґрунті розвинули свої таланти М. Вовчок, С. Руданський, Л. Глібов та ін.

Художня література характеризувалася піднесенням ідеї національної єдності всіх регіонів України. Письменники М. Драгоманов, І. Нечуй-Левицький, О. Огінський, І. Білик, І. Франко брали активну участь в обговоренні злободенних суспільних та літературних проблем, проголошуючи нові засади реалістичної літератури [10, с. 214].

У 80-ті роки утверджується епоха реалізму, свідченням цього поява таких творів, як «Безталанна», «Назар Стодоля», «Наймичка», «Лимерівна», які збагатили українську драму колоритними жіночими образами, несли високі ідеї добра і милосердя.

Велике значення літератури для прогресивного поступу українського народу підтвердив своєю творчістю І. Франко. Його багатогранна діяльність, літературне та філософське осмислення літературних процесів знайшли своє втілення у визвольному прагненні українського народу. Творчість І. Франка

сприяла тому, що українська література займала важливе місце серед інших літератур слов'янства і світу. Запропоноване самобутнє вирішення важливих суспільних, етнофілософських і художніх проблем, були створені естетичні цінності, що підійняли українську літературу на світовий рівень.

Вагомий внесок у розвиток української літератури зробили Л. Українка, В. Винниченко, М. Коцюбинський та ін. У творчості названих письменників виразно проявлявся вплив імпресіонізму, експресивні барви стають необхідним засобом поетики, поглиблюється філософічність їх творчості. Саме завдяки літературній практиці на початку ХХ ст. українська культура, не будучи з відомих причин домінуючою, вже була здатна приваблювати інтелігенцію, широкі верстви населення, надихали своїми високими моральними ідеалами [11, с. 18].

Отже, у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. українська культура продовжувала свій прогресивний розвиток, незважаючи на систематичні утиски і заборони. У таких умовах українська культура не могла нормально розвиватися за властивими їй еволюційними законами. Діячам культури доводиться долати не лише внутрішні суперечності та перешкоди, а й великий політичний тиск з боку державних російської, німецької та польської культур. Це пригнічувало творчий потенціал народу, виснажувало духовні сили нації. Історія культури цього народу доводить, що при відсутності держави без політичної, матеріальної, правової підтримки культура нації починає занепадати. Саме це й було характерно для розвитку української культури цього періоду. Його головним здобутком можна вважати утвердження етнокультурної відокремленості українського народу, що створило ґрунт для становлення державності в роки національно-визвольної революції 1917–1920 рр.

Розглядаючи культуру періоду боротьби за державну незалежність України у першій чверті ХХ ст. вважаємо за необхідність проаналізувати культурну політику Центральної Ради. Слід мати на увазі, що Перша світова війна призвела Російську державу до глибокої суспільно-політичної кризи,

внаслідок якої відбулася Лютнева (1917) революція. У ході лютнево-березневих революційних подій було ліквідовано самодержавство і розпочалися демократичні перетворення у державі. Складовою частиною цих перетворень став і національно-визвольний рух. В Україні цю боротьбу очолила Центральна Рада, що утворилася в березні 1917 р., яка поставила за мету відновлення держави українського народу.

Невід'ємною частиною державотворчої політики УЦР було питання культурно-освітнього будівництва в Україні. Потреба в цій роботі диктувалася тим, на 1917 р. загальноосвітній рівень українського народу був дуже низький, а неписьменність серед населення становила близько 70%. У деяких регіонах цей показник сягав навіть понад 80%. Таке становище було зумовлено існуючим буржуазно-поміщицьким суспільно-політичним устроєм, який був зацікавлений у тому, щоб тримати народ у темряві безграмотності й покорі.

На це була спрямована й діюча система освіти, у якій мали змогу навчатися діти переважно панівних класів. Сам же процес навчання ґрунтувався на мовах й культурних надбаннях інших народів (росіян, поляків, євреїв, німців), ігнорував вивчення і подальший розвиток національно-культурних досягнень українського народу. З весни 1917 р. спочатку на громадських засадах, а потім і законодавча Центральна Рада добила розширення мережі україномовних освітніх закладів. Завдяки тому, що упродовж 1917 – початку 1919 рр. мережі шкіл та реконструкції діючих із збільшенням у них класів, навесні 1919 р. з 3,36 млн. дітей шкільного віку навчалось 2,3 млн. осіб. На практиці це означало, що порівняно з 1916–1917 навчальним роком кількість тих, хто навчався у школі збільшилась на 600 тис., тобто на 20%. У низці областей (Полтавській, Чернігівській, Херсонській) цей показник сягав 75–80%, а на Катеринославщині школи охопили навчанням 90% дітей [12, с. 17].

Важливим напрямом культурної роботи Центральної Ради було налагодження української видавничої справи, створення бібліотек, розвиток

національного театру, музики, образотворчого мистецтва та сприяння становленню культури національних меншин України.

У складних соціально-економічних обставинах та збройного протистояння різних політичних сил, Центральна Рада на культурно-освітній ниві зробила досить багато. Зокрема, упродовж осені – літа 1917 р. під керівництвом Центральної Ради було відкрито 5,4 тис. загальноосвітніх шкіл, понад 100 гімназій, запроваджено україномовне викладання у десятках медичних, агрономічних, технічних училищ і шкіл. У системі вищої освіти почали діяти новостворені народні університети у Києві, Миколаєві, Харкові, Одесі. Науково-педагогічна академія та технічний інститут у Києві, низка українських факультетів і кафедр в існуючих вузах, які охоплювали навчальним процесом понад 5 тис. студентів. А зокрема, на початку 1918 р. Центральна Рада та уряд УНР схвалили проект відкриття дев'яти українських університетів у Харкові, Сумах, Полтаві, Кременчуці, Вінниці, Чернігові, Кам'янець-Подільському, Умані, Катеринославі [12, с. 73].

Отже, у період правління Центральної Ради в Україні почалося відкриття нових університетів, інститутів, збільшився прийом до них студентів всіх соціальних верств населення для безкоштовного навчання розгорталася українізація вищої освіти, посилювалася матеріально-технічна база освітніх закладів. Усе це заклало основи для формування системи національної вищої освіти.

Значного розвитку вища освіта досягла за часів Гетьманату. Рада міністрів за особистою участю П. Скоропадського спрямувала свої дії на розкриття нових українських університетів у всіх регіонах держави. Намічалось і реалізовувалось кардинальне поліпшення науково-педагогічної роботи діючих ВНЗ, розширення будівництва мережі різнопрофільних інститутів, посилення українізації вищої освіти та поліпшення її фінансування. Реалізуючи ці задуми, уряд улітку 1918 р. на поточні потреби ВНЗ виділив 6,28 млн. крб., у тому числі 5 млн. на зарплату викладачам.

У відповідності до рішення Ради Міністрів набули статусу державних і українських у минулому російських університетів в Києві, Харкові, а також Катеринославський гірничий, Харківський технологічний і ветеринарний та Київський політехнічний інститут. У них відкривалися нові кафедри з української філології, історії, культури, західно-руського права тощо [12, с. 75].

Проблему подальшого розвитку вищої освіти активно вирішувала Директорія УНР. Зокрема, у січні 1919 р. за розпорядженням Міністерства народної освіти створюється «Комісія у справах вищих шкіл та наукових інститутів». До її складу ввійшли Г. Павлуцький, Д. Антонович, В. Вернадський, Б. Кістяківський та інші відомі вчені. Комісія підтримала курс побудови вищої освіти, прийнятий попередніми урядами, і доповнила його власними пропозиціями щодо подальшого розвитку цієї справи. Узагальнено це зводилося до надання медичної допомоги ВНЗ, перебудови їх структури у відповідності до нових вимог, підготовки національних кадрів, заснування нових навчальних закладів, визначення основних напрямів дослідницької роботи інститутів, університетів та наукових товариств. У відповідності до цих завдань було переглянуто асигнування вищої школи й прийнято рішення про збільшення її матеріальної бази та оплати праці професорсько-викладацького складу. Згідно з цим документом місячні ставки встановлювалися в межах від 900 до 1250 грн., визначалася до загального фінансування оплата праці, стаття видатків на поліпшення житлово-побутових умов викладачів [12, с. 16].

Підводячи загальний висновок розвитку вищої освіти у 1917–1920 рр. необхідно мати на увазі, що Центральною Радою та Генеральним Секретаріатом було започатковано створення української вищої гімназії і технічної освіти. Уряди Гетьманату та Директорії розвинули далі це будівництво і створили мережу нових університетів та різних інститутів. Необхідно мати на увазі, що незважаючи на суперечності, які мали місце в той час, вища освіта в Україні за період визвольних змагань порівняно з дореволюційними роками значно зросла і зміцніла. Якщо до 1917 р. на її теренах діяло 27 ВНЗ із 35 тис. студентів, то за чотири роки національно-

визвольної революції за підрахунками вчених, додатково до існуючих відкрилося ще 33 нових інститути та університети, в яких навчалось 82 тис. студентів [12, с. 88]. Окремі заклади освіти отримали право засновувати аспірантури, докторантури і присвоювати пошуковцям наукові ступені.

Отже, протягом першої чверті ХХ ст. мінявся зміст і суспільне призначення освіти. Особливо це стосується інтелігенції, що виховувалася у вищих навчальних закладах уже в умовах нового часу. Відтепер у нових українських інститутах та університетах, заснованих на демократичних засадах формувалася інтелігенція з представників різних верств населення, яка поверталася до народу, розвивала і збагачувала його культуру. Особливо це стосується 1917–1920 рр., бо саме тоді державний орган влади, громадські, культурні організації здійснили радикальні перетворення українського народу. Протягом усього часу було створено національну систему освіти розгорнулася ліквідація неписьменності серед дорослого населення, сформувалася українська видавнича справа, розвивалося театральне і образотворче мистецтво налагоджено охорону пам'яток культури. Було розбудовано мережу бібліотек, клубів, будинків культури, «Просвіт», з'явилися кінотеатри. На державний законодавчий рівень було винесено питання створення незалежних умов для розвитку культури національних меншин. Основи, закладені в культурному будівництві в цей період, дали можливість у наступні роки підняти українську культуру на якісно новий рівень, який увійшов в історію під назвою Український Ренесанс.

У цілому, оцінюючи українську культуру в загальноєвропейському процесі, необхідно мати на увазі, що в наслідок стрімкого розвитку науки і техніки склалася своєрідна неповторна ситуація в культурному процесі. Протягом життя одного покоління сформувалися не тільки нові галузі науки і виробництва, а й нові соціальні верстви населення, значно збільшився інтелектуальний потенціал суспільства, нові можливості для культурного піднесення утворилися внаслідок удосконалення матеріальної бази культури. Епоха породила оригінальні літературно-мистецькі течії, які відбивали сум'яття

почуттів нестабільний характер тогочасного суспільства. Суперництво і співпраця митців шукали істину, створюючи підвалини для розвитку культури ХХ ст. в цілому.

Список використаних джерел

1. Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії / М. Драгоманов. – Відень, 1877. – С. 7.
2. Огієнко І. Українська культура / І. Огієнка. – К., 1918. – 272 с.
3. Історія Української та зарубіжної культури / С. М. Клапчук, Б. І. Білик, Ю. А. Горбань [та ін.] ; за ред. С. М. Клапчука. – 6-те вид., випр. і доп. – К. : Знання Прес, 2017. – 358 с.
4. Щоголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / С. Щоголев. – К., 1912. – 594 с.
5. Линниченко И. А. Малорусская культура / И. А. Линниченко. – Одесса, 1919. – 17 с.
6. Сокур, Василь. Свята правда Пророка : Прочитання Тараса Шевченка у контексті сьгоднішніх подій / В. Сокур // Україна молода. – 2017. – 2 берез.
7. Франко І. Зібрані твори : у 50 т. / І. Франко. – К., 1985. – Т. 46, ч. 1. – 671 с.
8. Історія української та зарубіжної культури. – К., 1999. – 325 с.
9. Антонович Д. Українська культура / Д. Антонович. – К., 1993. – 592 с.
10. Історія української та зарубіжної культури. – К., Знання Прес, 2007, 358 с.
11. Історія української літератури другої половини ХІХ ст. – К., 1986. – 269 с.
12. Розовик Д. Ф. Українське культурне відродження в роки національно-демократичної революції (1917–1920) / Д. Ф. Розовик ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : КНУТІШ, 2002. – 311 с.

REFERENCES

1. Drahomanov, M. (1877). *Narodni shkoly na Ukraini sered zhyttia i pysmenstva v Rosii* [Folk schools in Ukraine among life and literature in Russia]. Viden, 7. [in Ukrainian].
2. Ohiienko, I. (1918). *Ukrainska kultura* [Ukrainian culture]. Kyiv, 272. [in Ukrainian].
3. Klapchuk, S. M., Bilyk, B. I., Horban, Iu. A. [ta in.] (2017). *Istoriia Ukrainskoi ta zarubizhnoi kultury* [History of Ukrainian and foreign culture]. V. 6. Kyiv: Znannia Pres, 358. [in Ukrainian].
4. Shchogolev, S. (1912). *Ukrainskoe dvizhenie kak sovremennyi etap yuzhnorusskogo separatizma* [The Ukrainian Movement as a Modern Stage of South-Russian Separatism]. Kyiv, 594. [in Russian].
5. Linnichenko, I. A. (1919). *Malorusskaya kul'tura* [The Small Russia Culture]. Odessa, 17. [in Russian].
6. Sokur, Vasyl. (2017). *Sviata pravda Proroka : Prochytannia Tarasa Shevchenka u konteksti sohodnishnikh podii* [Holy Prophet's true: Reading of Taras Shevchenko in the context of current events]. *Ukraina moloda* [Ukraine young]. March 2nd [in Ukrainian].
7. Franko, I. (1985). *Zibrani tvory : u 50 t.* [The collected Works: in 50 vols.]. V 46, P. 1. Kyiv, 671. [in Ukrainian].
8. (1999). *Istoriia ukrainskoi ta zarubizhnoi kultury* [History of Ukrainian and foreign culture]. Kyiv, 325. [in Ukrainian].
9. Antonovych, D. (1993). *Ukrainska kultura* [Ukrainian culture]. Kyiv, 592. [in Ukrainian].
10. (2007). *Istoriia ukrainskoi ta zarubizhnoi kultury* [History of Ukrainian and foreign culture]. Kyiv : Znannia Pres, 358. [in Ukrainian].
11. (1986). *Istoriia ukrainskoi literatury druhoi polovyny XIX st.* [History of Ukrainian and foreign culture of the second half of the XIX century.]. Kyiv, 269 [in Ukrainian].
12. Rozovyk, D.F. (2002). *Ukrainske kulturne vidrodzhennia v roky natsionalno-demokratychnoi revoliutsii (1917–1920)* [Ukrainian cultural revival

during the national democratic revolution (1917–1920)]. Kyiv : Taras Shevchenko National University of Kyiv, 311. [in Ukrainian].

Рецензент:

Уткін О.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 16.03.2017 р.